

ז'וזה סאראמאגו

צילו של האב

כל הכתיבה הזו אינה אלא דגלו של רובינזון
קריוזו בנקודה הגבוהה ביותר באי.
פרנץ קפקא

מיכאל באחטין כתב בספרו "אסתטיקה והתיאוריה של הרומן" כך: "מטרתו העיקרית של הז'אנר של הרומן, מה ש'מייחדו', מה שיוצר את סגנונו המקורי הוא האדם המדובר והדיבור שלו". דומני כי נדיר שאמירה כזאת, הבאה מתחום כללי, הינה כל-כך מדויקת כמו במקרה האנושי והספרותי של פרנץ קפקא. אינני מתייחס לתיאורטיקנים מסוימים, שבמידת-מה של צדק יוצאים מדי פעם נגד הנטייה ה'רומנטית', זו המחפשת בחייו של הסופר את עקבות המעבר בין החיים לכתיבה, מה שכנראה הינו הפירוש הסופי של היצירה. קפקא לא הסתיר, אף לא לרגע (ונראה כי אפילו השתדל להדגיש), את מסכת הגורמים אשר הגדירו את חייו הדרמטיים כאדם, וכתוצאה מכך את יצירתו כסופר: הקונפליקט עם האב, אי ההבנה ששררה בינו לבין הקהילה היהודית, חוסר היכולת להניח לחיי הרווקות ולהיכנס למוסד הנישואים, המחלה. אני חושב שהמרכיב הראשון, כלומר האנטגוניזם שהוא מעולם לא התגבר עליו – האב המתנגש בבנו, והבן המתנגש באביו – הוא עמוד התווך של כל יצירת קפקא, ממנו היא נגזרת, כמו ענפי העץ היוצאים מן הגזע. חוסר השקט האינטימי העמוק שהוביל אותו אל הסחף המטאפיזי, אל תפישתו את העולם שהאבסורד ממית, אל המיסטיפיקציה של התודעה.

ההתייחסות הראשונה ל"המשפט" מצויה ביומנים. היא נכתבה ב-29 ביולי 1914 (יום לאחר פרוץ מלחמת העולם הראשונה), ונפתחת במלים הבאות: "יוסף ק., בנו של סוחר עשיר, יצא באחד הערבים, לאחר מריבה גדולה שנפלה בינו ובין אביו..." אנחנו כבר יודעים שלא כך נפתח הרומאן, אבל שמו של הגיבור הראשי – שמו של יוסף ק. כבר מוכרז כאן, בדומה לשלוש שורות מהירות

בסיפור "הגלגול", שנכתב כשנתיים קודם לכן, המבשרות את מה שיהיה הגרעין התמאטי המרכזי של "המשפט". כאשר הפך בין-לילה, בלא הסבר כלשהו מצד המספר, ליצור מגעיל, שילוב של חיפושית זבל וג'וק, ונאנח מייסורים שלא הגיעו לו, ייסורים שעברו על סוכן-נוסע בכלל ועליו בפרט, מתבטא גרגור סמסא באופן שאינו מניח מקום לספקות כלשהם:

"... כן מיטיב אתה לדעת עד כמה הסוכן-הנוסע, השוהה רוב ימות השנה מחוץ לבית העסק, הוא קורבן נוח לרכילויות, למקריות ולתלונות נטולות יסוד, שבפניהן אינו יכול להתגונן, משום שעל פי רוב אינן מגיעות לאוזניו כלל..." כל "המשפט" כלול במלים הללו. נכון ש"האבא, הסוחר העשיר", נעלם מהסיפור, והאמא מוזכרת רק בשני הפרקים הלא גמורים, וגם שם בקצרה, וללא נדיבות לב של בן לאמו, אך אין זה נראה לי נמהר באופן מופרז, אלא אם אני טועה באשר לכוונותיו של קפקא הסופר, להעלות על הדעת שהסמכות האבהית המאיימת והכל-יכולה הפכה, באמצעות האסטרטגיה של הברדיון, לגבהים הבלתי-נגישים של "החוק האחרון", זה אשר בלי צורך להודיע על אשמה קונקרטיה כלשהי מצטרף לספרי החוקים, וניצב תמיד קשוח בעת מתן גזר הדין. המקרה המעציב ובה-בעת גרוטסקי, של האלימות אותה הפעיל האב נגד גרגור סמסא, כדי לגרש את הבן מחדר המשפחה תוך השלכת תפוחים לעברו, שאחד מהם פוגע בשריונו, משרטט ייסורים שאין כמותם. מותה של תקווה כלשהי לתקשורת. עמודים אחדים קודם לכן השמיע גרגור סמסא בבהירות ובכאב את המלים האחרונות שפיו כשרץ עוד הצליח לבטא. "אמא, אמא". אחר כך, כמו מוות ראשוני הוא נכנס לאילמות של שתיקה מרצון. אם לא בשל היותו לחיה, בלא דרך חזרה, כמו מי שחייב לוותר באופן סופי על חסרונו של אב, אם ואחות בעולם המקיים. לבסוף, לאחר שהמשרתת מטאטאת אל הזבל את השלד השרוף שהיה גרגור סמסא, מעתה ואילך ישרת חסרונו רק לאישור השכחה שהקרובים לו כבר בחרו בה. בטיטה למכתב שכתב קפקא לאביו, ברשומת יומן מן ה-15 באוגוסט 1913 כתב קפקא כך: "... ובכן, בתוך משפחתי, בין הטובים והחביבים שבבני האדם, אני זר יותר מִזֶר. בשנים האחרונות לא דיברתי עם אמי עשרים מלים ליום בממוצע, עם אבי מימי לא החלפתי כמעט יותר ממלות ברכה". צריך להיות מאוד לא קשוב לקריאה כדי שלא להבחין בכאב ובאירוניה המרה במלים שלו עצמו ("בין הטובים והחביבים שבבני האדם"), מלים הנשמעות כאילו שוללות את הדבר. אני חושב שיהיה זה חוסר תשומת לב לא לייחס חשיבות מיוחדת לעובדה שקפקא מציע למו"ל שלו, ב-4 באפריל 1914, להכניס לקובץ אחד את הסיפורים ה"מסיק" (הפרק הראשון של הרומן "אמריקה"), "הגלגול" ו"גזר

הדין", קובץ שיישא את הכותרת – "הבנים" (רק מאוחר מאוד, ממש לאחרונה, בשנת 1989 אכן נערך קובץ כזה). ב"מסיק" מגורש "הבן" בידי הוריו משום שפגע בכבוד המשפחה, כשהכניס להריון את המשרתת. ב"גזר הדין" "הבן" נדון בידי אביו למוות בטביעה. ב"גלגול", "הבן" פשוט מפסיק להתקיים, ואת מקומו תופס חרק...

יותר מאשר ב"מכתב אל אבא", שנכתב בנובמבר 1919 ואשר לא נמסר לנמען, להבנתי, הסיפורים הללו, ובעיקר "גזר הדין" ו"הגלגול", דווקא משום שהם בגדר העברה (טרנספוזיציה) ספרותית, שבה המשחק בין הגלוי לנסתר משמש ככבואה לדו-משמעויות וניגודים, מציגים בפנינו בדיוק רב יותר את ממדי הפצע שלא ניתן לריפוי, אותו פער בנפשו של פרנץ קפקא, הקונפליקט עם האב. ה"מכתב אל אבא" עוטה על עצמו כביכול צורה נעימה של כתב אשמה, ומציע את עצמו כהתחשבנות סופית. זהו מאזן בין זכות וחובה של שתי ישויות המתייצבות זו מול זו, שני אנשים החשים תיעוב הדדי. על כן אי אפשר לפסול את ההנחה כי יש בו הגזמות ועיוותים של עובדות ריאליות, במיוחד כאשר קפקא, בסיומו של המכתב, עובר לפתע לדבר בקולו של האב כדי להאשים את עצמו... ב"המשפט" יכול קפקא להיפטר סוף סוף מדמות האב מתוך שיקול ענייני אך אינו יכול להיפטר מדינו של האב. וכך, כפי שב"גזר הדין" מתאבד הבן משום שכך קבע האב, ב"המשפט" יוסף ק. הוא הנאשם עצמו, המסיים בהובלת תלייניו למקום בו יירצח, וברגעיו האחרונים, כשצל המוות כבר קרוב, הוא מוצא את עצמו חושב כמו בחשבון נפש אחרון איך לא ידע למלא את תפקידו עד תום, איך לא הצליח לחסוך עבודה לשלטונות... כלומר לאביו.

מפורטוגלית מרים רינגל